

РЕЦЕНЗИЯ

За дисертационния труд на редовен докторант Георги Михайлов СЕНГАЛЕВИЧ за присъждане на образователната и научна степен „доктор” в област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология, на тема „Средновековна сграфито керамика с монограми и подглазурни съкращения от българските земи” с научен ръководител доц. д-р Коста Хаджиев

Рецензент: Проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов

Данни за докторанта и докторантурата

Георги Сенгалевич е роден на 1.XI. 1989 г. Завършил средното си образование в Националната гимназия за древни езици и култури „Св. Константин Кирил Философ“ (2003-2008 г.). Завършва с отличие висше образование в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, специалност „Археология“, където придобива и магистърска степен (2008-2015). От 2016 до 2019 г. е редовен докторант към катедра „Археология“ на СУ с тема: „Средновековна сграфито керамика с монограми и други подглазурни съкращения от българските земи“. Георги Сенгалевич е зачислен със заповед Р 20-248/28.01.2016 г. на редовна докторантура по професионално направление 2.2. История и археология (Археология – Средновековна българска археология) към катедра „Археология“, СУ „Св. Климент Охридски“, считано от 05.02.2016 г. до 05.02.2019 г. с научен ръководител доц. д-р Коста Стоянов Хаджиев (НАИМ при БАН). Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на катедра „Археология“ в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“, проведено на 09.02.2021 г.

За своята публична защита докторант Георги Сенгалевич е представил дисертационен труд, който се състои от текст, три приложения (Образи, Карти, Диаграми), каталог с табла към него и бележки, автореферат. Текстовата част се състои от въведение, три глави, заключение и списък с използваната литература, с общ обем 220 страници. Приложенията включват 54 образа, 13 карти и четири диаграми. Каталогът, представящ информация за 535 керамични съда в рамките на 113 страници, е илюстриран от 36 табла. Общият обем на дисертационния труд е 420 страници. Представени са и автореферат от 52 стр., справка за актуалност и приноси, списък на 6 публикации на български и английски върху темата.

Предложената за рецензиране дисертация е посветена на интересна и особено значима проблематика, която като цяло е пръв опит в нашата изследователска

практика и българската научна литература и настоящият дисертационен труд представлява сполучлив опит за изясняване на въпроса за мястото на културата не само в рамките на Второто българско царство, но на цялата късноримска общност. Хронологическите граници на изследването на трапезната глазирана керамика през XIII – XIV век се характеризира с особена масовост на производството и разпространението, и с голямо разнообразие по отношение на монограмите. Сред този богат керамичен ансамбъл се открояват някои категории и групи керамика с точно определени технологични, функционално-формални и декоративни характеристики. Тяхното изследване може да осветли важни явления и процеси, белязали разглеждания период и затова, както вече отбелязах, настоящият дисертационен труд представлява сполучлив опит за изясняване на въпроса за мястото в средновековната култура на глазираната сграфито керамика с монограми и други подглазурни съкращения от днешните български земи.

Методология, структура и съдържание на дисертационния труд

Текстът на дисертацията е развит във въведение, 3 основни глави и заключителна част. Във Въведението подробно са изложени конкретните мотиви на Георги Сенгалевич да се обърне към избраната от него проблематика, която е съпроводена с доста неясноти породили в историографията редица дискуссионни въпроси, чието изясняване без съмнение изисква едно по-пълноценно разработване на тази група исторически извори и анализ, които до този момент не са били обект на научен интерес. Докторантът разкрива същността и аргументира хронологическите рамки на своето проучване. За разработването на тази тема се изисква предварителна квалификация (езикова, историографска) и в двете научни области. Авторът е подходил към задачите си с такава вещина и прецизност, каквито рядко са присъщи на млад, начеващ учен. Работата в обем от 220 страници следва класическия структурен модел на подразделяне, включващ Въведение, Изложение от три глави с множество параграфи и под-параграфи, Заключение и Приложения. Тя е написана грамотно, на добър четивен стил и език, като забелязаните пропуски са по-скоро изключения.

Във въведението докторант Георги Сенгалевич изяснява историята на проучванията, предмета и задачите на труда, формулира основната теза на изследването, представя подробно основните ползвани източници (сред огромната литература по въпроса). Обръща внимание върху целите на изследването и заявените методически изводи на база събраните, каталогизирани и анализирани 191 сграфито съда с подглазурни монограми и съкращения от територията на България, които

демонстрират общи характеристики: качествена изработка, монохромност и сграфито украса, нанесена в техника *champlevé*. Въз основа на технологичните особености, формите и украсата, те могат да бъдат обособени в отделна група, принадлежаща към византийската *Elaborate Incised Ware (EIW)*. В методически план изследването се разгръща от частното – от отделния артефакт, към общото. Сравняват се, както различните изображения монограми върху съдовете, така спецификата на етапите в развитието на декоративни орнаменти и др. По този начин се постига определена пълнота на повествованието, което е подкрепено с богатия илюстративен материал. Авторът познава професионално керамиката и работата с различни изразни средства монограми и украсителни елементи, но и тяхната технологична и материална специфика. По този начин се откроява характера не само на отделните периоди, но и на страните, ателиетата, в които е произведена керамиката. Сравняват се керамичните съдове, техниките и формата на изработка и монограмите от Средновековна България, Византия и нейните провинции.

С тези три насоки авторът е обосновал структурата и методологията на изследването, като е направил и редица уместни терминологични уточнения, отправяйки читателя и към основното изложение .

В уводната част на **Първа глава** колежата Георги Сенгалевич с основание отбелязва, че сграфито керамиката с монограми и други подглазурни съкращения от българските земи поставя редица въпроси, които заслужават да намерят своите отговори. Авторът търси отговор, който е свързан с това дали керамиката с монограми може да се смята за единна и самостоятелна категория, заради наличието на гръцки и на български кирилски надписи върху съдове с различно предназначение. Според него керамиката с монограми от гледна точка на епиграфиката и емблематиката, може да се разглежда като специфично проявление на една и съща късноримско-византийска монограмна мода, видно от издиреният от него, прецизно документиран и каталогизиран керамичен материал с всички известни образци от музейните фондове в България и привличането на паралели съседните страни. Той умело прецизира използваните термини за надписите, чрез разделението им на монограми в стриктния смисъл на думата, и на други съкращения. На проблемите, свързани с класифициране и осмисляне на монограмната система, е посветен вторият параграф, където се уточняват и някои концептуални и терминологични въпроси. В зависимост от своя облик монограмите той предлага да се класифицират в две големи категории: блокови и кръстовидни, като паралелно разглежда и някои по-слабо изследвани разновидности, които също се

срещат в сграфито керамиката и са определени като „пръчковидни“ монограми. Към групата на блоковите монограми спадат тези, които са с правоъгълна форма, и начертание центрирано около една основна буква, която е по-голяма, и в която са вписани в лигатурно съчетание още няколко графични знака. Блоковите монограми, наследени от Античността, са в употреба с различна интензивност до самия край на империята, но са най-масови през IV – VI в. С този извод се прокарва мост към въведения в обръщение изворов материал от късноантичната епоха към средновековната. Като късен пример за тази форма може да се посочи монограмът ПР(О)ДР(О)М(ОС), в изображения на св. Йоан Кръстител в паметници от XI в. нататък, а също и върху най-популярния тип византийска сграфито керамика с подглазурни монограми. Следвайки византийските образци, в българската столица Търново пък се появява блокъв кирилски монограм на сана „патриарх“, известен от сграфито керамика от Търново. В отделен параграф докторантът отделя внимание на терминологични уточнения най-вече във връзка с функционирането и употребата на понятията *суспензия* и *контракция*, които добре би било да бъдат заменени при една бъдеща публикация на този труд. В този смисъл, разумен и методологически издържан е възприетият от Г. Сенгалевич подход да предпочете по-общото понятие монограми с цялото им многообразие, което обозначава съвкупността от всички елементи включени в имена, епитети, титли и др. в съкратен вид, подробно разгледани и интерпретирани в настоящия дисертационен труд. Въз основа на личното съприкосновение и документиране с огромния керамичен материал с монограми и надписи в музейните фондове той убедително аргументира становището, че този вид паметници в зависимост от вложеното в тях съдържание, могат да изпълняват различни функции. Доста често те са знаци за собственост, обикновено върху лични принадлежности: накити, ръкописи, графити върху керамика и др. Много са случаите, когато повече от една функции се преплитат в един монограм, а това допълнително затруднява класифицирането въз основа на функционална характеристика. Интересно е допускането, че първичните монограми на имп. Юстиниан и Теодора върху елементи от архитектурната декорация на църкви изпълняват ролята както на ктиторски надписи, така и на символи на държавната власт. Разбира се, не бива да се пренебрегва и чисто декоративната и естетическа роля, която монограмите изпълняват (напр. в сграфито керамиката).

Във втора глава текстът се състои от три части. Първата част е своеобразно продължение на разсъжденията за появата на подглазурни монограми и на други

съкращения в украсата на глазираната керамика през Средновековието, явление с надрегионално значение, което отразява влиянието на византийската култура в Средиземноморието. Според Г. Сангелевич подглазурните монограми се появяват най-рано през XIII в. върху образци на Zeuxippos Family и на керамичната група Port St. Symeon Ware, произхождащи основно от Светите земи и кръстоносния Левант. Техните производствени центрове не са напълно локализирани, а самите надписи до момента не са били предмет на специализирано изследване. Дисертационният труд на колежата Сангелевич е пример за такова изследване. Към началото на XIV в. подглазурните монограми и съкратени надписи стават характерен декоративен мотив за византийската Elaborate Incised Ware, разпространена масово. В хода на XIV и XV в. местни производства на сграфито керамика с монограми и други съкращения възникват в средновековна България, по бреговете и в хинтерланда на Черно море.

Във втората част са разгледани сравнително малобройна група съдове от византийската сграфито керамика с монограми, които могат да бъдат причислени към т. нар. „семејство на Зевскип“. Според г-н Сангелевич към тази група могат да бъдат отнесени откритите пет керамични съда от Китен, Несебър, Варна, Асенова крепост, с врязани подглазурно букви К, монограм с две букви М и два кръстовидни монограма. Камбановидните чаши с монограми от Несебър и Китен намират паралели сред съдове от Солун, от Папикион, Пранги и Питио в Западна Тракия, от Аная в Мала Азия и от Акра в Израел. Общото за тях е относителната им масивност и дебелостенност, както и отсъствието на стъпаловидно столче.

В третата част са разгледани керамични средище, производство и разпространение.

За съдовете с монограми от Акра, определени като имитации на Zeuxippos Ware, Е. Стерн предполага, че са внос в Светите земи от все още нелокализиран център или центрове, намиращи се на запад в Мала Азия или Егея. В резултат на археологическите проучвания в последно време Аная се очертава като значим керамичен център под контрола на Никейската империя, произвеждащ керамика в стила на Zeuxippos Ware, с предпочитание към зелените и тъмножълти глазури. Данни за производството на керамика с монограми предоставят и няколко съда от Пергам, както и от самата Никея, които се открояват като важни производствени центрове на сграфито керамика от „семејството на Зевксип“ през XIII в. Особено важни са данните за производство на керамика в същия стил от Несебър и Китен, където са открити гърнчарски пещи, голямо количество триноги за изпичане на глазирана керамика, полуфабрикати и

бракувана продукция. Данните от Несебър също насочват към датировка на производството в рамките на XIII в. На базата на епиграфския анализ по-скоро към XIV в. следва да се отнесе камбановидната чаша от Китен. Установеното там керамично производство се датира в късния XIV – началото на XV в. въз основа на археомангнетичните анализи на трите грънчарски пещи.

Единствените сигурни данни за производство сграфито керамика въз основа на технологичните особености, формите и украсата, те могат да бъдат обособени в отделна група, принадлежаща към византийската Elaborate Incised Ware (EIW). EIW с подглазурни монограми и други съкращения засега произхождат от проучената при метростанция Сиркеджи в Истанбул керамична работилница. Почти $\frac{1}{4}$ от съдовете, открити в България, са формовани от светла бежово-розова каолинова глина с дребни примеси пясък, шупли от изгоряла органика и по-едри включения с червен цвят, които според Й. Ваксман представляват железни оксиди, характерни за продукцията на Сиркеджи. Прави впечатление високата концентрация на образци, изработени от такава глина, в Несебър, докато на други места те са по-скоро изключение. Разбира се, твърде рано е на базата единствено на макроскопски технологични и епиграфски наблюдения да се заключи, че става въпрос за продукти на работилницата в Сиркеджи, снабдявала преимуществено тясно свързания с византийската столица Несебър, и в по-малка степен други центрове по Черноморското крайбрежие. В същото време археологическите проучвания в района на Римските терми във Варна довеждат до откриването на керамична работилница, функционирала през XIII – XIV в.

Ареалът на разпространение на групата очертава интересна картина. Откритите в днешна България образци са концентрирани изключително по Черноморското крайбрежие, като Несебър, Варна, Созопол, Калиакра и Кастрици се открояват с големия брой съдове. Единични са образците, открити в центрове във вътрешността на страната, разположени на няколко ключови пътни артерии. И тук изниква въпросът на какво се дължи разпространението на тази късновизантийска луксозна керамика, и в частност на съдовете с монограми, изключително по бреговете на Черноморския басейн, и в по-малка степен на Егейско и Мраморно морета. Това, което свързва остров Крит с Кримския полуостров, отдалечени един от друг на повече от 1400 км по права линия, през XIII – XV в. е не друго, а присъствието и търговската активност на италианските морски републики в цялото Източно Средиземноморие. Ето защо В. Франсоа предполага, че именно италианските търговци може да се окажат агентите, отговорни за разпространението на Elaborate Incised Ware, респективно на числящата се към нея византийска керамика с монограми и

съкращения, в толкова обширен географски ареал, който съвпада с маршрутите на мореплавателите от Венеция и Генуа.

Глава Трета е посветена на “Типологически анализ на сграфито керамиката с монограми и други съкращения от българските земи“. Текстът обхваща близо 120 страници. Значителна част от текста в тази глава е посветен на задълбочени конкретни анализи, където са представени монограмни съчетания на представители на царската фамилия, на духовната власт върху съдове открити в столичния център Търновград, Дръстър, Никопол и други градове. Също така заслужава особено внимание на епиграфския анализ на разнообразието на монограмите върху сграфито керамиката и различните направления в нейната стилистика. Обяснимо е вниманието, което Г. Сенгалевиц отделя както на технологичните процеси свързани с тази представителна посуда и надписите, монограмите, така и влиянието на столичната мода в останалата част на Второто българско царство, което се дължи на социални и обществени промени. Докторантът не пропуска да анализира стила на майсторите грънчари, естетическите им виждания и усещания, индивидуалната трактовка на декорация и орнаментика. В тази глава, посветена изцяло на конкретни анализи, научно аргументирани е добра илюстрация за професионалния подход и солидна научна подготовка на докторанта. Съдържанието на текста представя широка панорама на еволюционните промени както на керамиката, така и на монограмните съчетания, настъпили за период от два-три века, разгледани през призмата на професионалното дирене, видно и от археологическите материали от времето на Второто българско царство. Значителна част от сграфито посудата с монограми и надписи се открива в столичния център на хълма Царевец, частично на Трапезица и Великата лавра. В същото време появата на местна керамична група, концентрирана в Търново, може би не е просто сляпо подражание на византийски модели. Заслужава си да се мисли кое налага нейната поява през 40-те години на XIV в., и то във връзка с Търновския патриарх Симеон и с българския цар Йоан Александър. Точно тогава и точно те двамата взимат активно участие в процесите, които довеждат до възхода на Душанова Сърбия начело със свой собствен цар и свой патриарх. За първи път България вече не е в привилегированата позиция на единствено славянско царство със самостоятелна патриаршия. На този фон появата по същото време на керамиката с монограми в Търново може да се осмисли и като реакция на трудната за преглъщане нова реалност, и като идеологическа претенция, и като опит на българските царе и патриарси за самоутвърждаване и самоубеждаване в собствената им изключителност.

В същото време появата на местна керамична група, концентрирана в Търново, може би не е просто сляпо подражание на византийски модели. Заслужава си да се мисли

кое налага нейната поява през 40-те години на XIV в., и то във връзка с Търновския патриарх Симеон и с българския цар Йоан Александър. Точно тогава и точно те двамата взимат активно участие в процесите, които довеждат до възхода на Душанова Сърбия начело със свой собствен цар и свой патриарх. За първи път България вече не е в привилегированата позиция на единствено славянско царство със самостойна патриаршия. На този фон появата по същото време на керамиката с монограми в Търново може да се осмисли и като реакция на трудната за преглъщане нова реалност, и като идеологическа претенция, и като опит на българските царе и патриарси за самоутвърждаване и самоубеждаване в собствената им изключителност.

В същото време появата на местна керамична група, концентрирана в Търново, може би не е просто сляпо подражание на византийски модели. В бъдещите си изследвания колегата Г. Сенгалевиц, убеден съм, че ще даде отговор на въпроса: кое налага нейната поява през 40-те години на XIV в., и то във връзка с Търновския патриарх Симеон и с българския цар Йоан Александър? Защото с основание докторантът правилно отбелязва, че „точно тогава и точно те двамата взимат активно участие в процесите, които довеждат до възхода на Душанова Сърбия начело със свой собствен цар и свой патриарх. За първи път България вече не е в привилегированата позиция на единствено славянско царство със самостойна патриаршия. На този фон появата по същото време на керамиката с монограми в Търново може да се осмисли и като реакция на трудната за преглъщане нова реалност, и като идеологическа претенция, и като опит на българските царе и патриарси за самоутвърждаване и самоубеждаване в собствената им изключителност“. Позволих си накрая този цитат, тъй като той дава отговор на много от поставените въпроси. Хронологическото проследяване на монограмното писмо в морфологично и функционално отношение е от голямо значение за правилното възприемане на подглазурните монограми и останалите съкращения от сграфито керамиката. При някои от тях се наблюдава абстрактен и стилизиран дизайн, с надписи и фигурални модели, което вероятно е причината за почти напълно неразработената проблематика на самите надписи – монограми и съкращения от други видове, които досега не са били разглеждани задълбочено от епиграфска гледна точка. С основание докторантът предлага като цяло надписите върху керамика да бъдат класифицирани на базата на два водещи признака: в зависимост от своя облик и от своята функция. По този признак те могат да се разделят в две основни категории – надписи с утилитарен (надписи за собственост; за съдържание; производствени и търговски марки) и такива с неутилитарен характер (благопожелателни надписи; надписи с религиозен характер; надписи с окултен или заклинателен характер; надписи като знаци на власт и престиж;

надписи с летописен или възпоменателен характер; пояснителни надписи; декоративни и имитативни надписи).

С основание Георги Сенгалеви́ч отбелязва, че подглазурните надписи, разглеждани в дисертационния труд, имат една обща отличителна черта – те представляват съкращения на имена, титли, молитвени формули. В научната литература съкратените подглазурни надписи върху средновековна сграфито керамика обикновено се определят сборно като „монограми“. Основната част от съкратените надписи от палеографска гледна точка представляват монограми с различна форма. Някои обаче са съкращения от други видове. Ето защо той предлага надписите да бъдат третираны въз основа на своя облик като монограми, като съкращения във вид на *суспензия* и във вид на *контракция*, и като числени знаци. Още веднъж искам да подчертая, че докторатът на Г. Сенгалеви́ч запълва големи празнини в представите ни за историята и културата на средновековна България. Няма съмнение, че става дума за оригинален и методологически издържан труд, който по същество е интердисциплинарен и разкрива задълбочените знания и интереси на неговия автор.. Оформлението на дисертацията е прецизно и напълно издържано, допуснати са съвсем незначителни технически грешки (напр. при изписване на имената отбелязани в монограмите в м. Йоан: Йоан Александър, Йоан Шишман цар, син великаго царя Йоана Александра; Йоан Асен цар, син царев“, така както са упоменати в ръкописите и отбелязани в миниатюрите и епиграфските паметници, докторантът изписва ИВАН).

В заключение, сграфито керамиката с подглазурни монограми и други съкращения се очертава като значимо явление за региона на Източното Средиземноморие, Егея и Черноморието през XIII – XV в. Натрупването на повече емпирични данни, особено извън днешните български земи, както и провеждането на бъдещи интердисциплинарни анализи могат съществено да допринесат за доизясняване на проблемите за нейния произход, различни проявления, производствени центрове и пътища на разпространение. Благодарение на настоящото изследване се констатира, че на територията на България ясно се очертават две зони с различна керамика – Черноморието, където се срещат образците на Zeuxippus Family и на Elaborate Incised Ware, и Централна Северна и Североизточна България, където е концентрирана българската група.

Западното черноморско крайбрежие, където гръцката етнолингвистична общност доминира до самото начало на XX в., трябва да се разглежда като част от едно своеобразно Черноморско „койне“ през XIII – XV в. Участието на центрове като Несебър и Варна в международната морска търговия, осъществявана предимно от венецианците и генуезците,

и непрекъснатите контакти с византийската столица Константинопол, е причина те да имат повече общо с крайбрежията на другия край на Черно море, отколкото с вътрешността на страната.

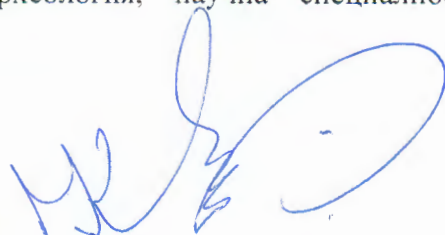
Представеният автореферат от 52 с. пълно и точно отразява основното съдържание на дисертацията, а приложеният към него списък с научни приноси дава обективна представа за високите научни постижения на Г. Сенгалевич. Представените от докторанта три научни публикации, две от които са на английски език (едната под печат) напълно удовлетворяват законовите изисквания. Наред с това, по време на докторантурата си Г. Сенгалевич октомври 2017 – април 2018 г. е бил на специализация в Атина – в специализирания курс по керамична петрология на Британската археологическа школа в Атина (май 2017 г.), където в рамките на един семестър по програма „Еразъм+“. Паралелно с това работи в богатите библиотеки на Атинския университет и на чуждестранните археологически школи, както и да посещава курса по Византийска палеография на известния гръцки специалист Агамемнон Целикас.

В Заключението са представени основните изводи, получени в хода на работата. То е последвано от оправдано обширна библиография по темата. Приложената накрая справка за научните приноси на дисертационния труд е добре структурирана и напълно изчерпателна. На мнение съм, че резултатите, постигнати в този научно-изследователски труд многократно надхвърлят общоприетите критерии за „образователна“-та част от трудното съчетание „образователна и научна степен“ „ДОКТОР“. Очаквам от този млад и перспективен учен, да продължи сериозните приноси в избраното научно поприще. Археологията се нуждае от такива колеги.

Въз основа на изложеното дотук, смятам, че дисертационният труд „” свидетелства за завидни професионални умения и отговаря на всички законови изисквания за защита, което ми дава основание да гласувам положително с „ДА“ за това на ГЕОРГИ МИХАЙЛОВ СЕНГАЛЕВИЧ да бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“ в област на висше образование 2. Хуманитарни науки, професионално направление 2.2. История и археология, научна специалност Археология

В. Търново, 21. 05. 2021 г.

Рецензент:

(проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов)